

М. Дмитренко

МИХАЙЛИК

Київ

— 1950 —

Львів

I.

Михайлик дуже не любить дивитися, як жінки плачуть. Тому він і дозволив собі не послухати командира, що казав йому піти перед дорогою до мами попрощатися і взяти дозвіл на відхід. Вправді Михайлик прийшов на своє подвір'я. Він постояв під дверима, але увійти не відважувався. Тихенько підійшов під вікно. Мама ще не спала, вона сиділа за столом і латала його штани. Михайликові жаль зробилося мами. Та в цій хвилині він подумав: „А що, як мама зараз устане, вийде чого надвір, побачить мене і не пустить?“ Михайлик, хіба, не пережив би того. Він хильцем, потихеньку кинувся до воріт. Коли підіймав важкі ворота, у темряві плигнуло щось м'яке і тепле поміж ноги, притулилось і жалісно заскавуло. Михайлик пізнав їхнього Бровка, свого найбільшого друга. „Що ж, хай і він іде в партизани“, — подумав Михайлик.

Ранком малий 13-річний хлопчина і великий жовтий собака входять у доволі велике районне містечко. Бровка біг перший і все оглядався, немов підморгуючи до свого малого пана своїми чорними дугами понад розумними очима, що й оправдувало його назву „Бровка“; він був виразно у найкращому настрої. Ззаду несміливо ступав Михайлик, босий, у білому льняному вбранні, нездецидовано споглядаючи з-під своєї колись чорної шапки, тепер поруділої і із зломаним дашком. Направду тяжко було додуматись, що це розвідчик.

Місто якраз будилося. Потоки травневого сонця заливали доми і руїни, заглядали в вікна, порпались в куряві і радянських смітниках, викликали до життя десятки і сотні нуждарів, що купками брудного лахміття мертво лежали при тротуарах чи квартирували у вонючих грузах зруйнованих квартир.

У місті недавно була „всіпа“: всі члени підпілля та майже всі їх співпрацівники потрапили у в'язницю. У місті далі йшли арештування, шалів енкаведівський, нічим не гамований терор.

Командир Сирій із своїм бравурним відділом УПА постановив провчити кривавих зарозумільців. Йому треба було лиш довідатися, де сидять усі останньо арештовані, що було суворо законспіровано з боку НКВД, та довідатися, скільки більш-менш у місті залоги і як вона розміщена. При крайній розконспірованості всіх в'язнів у місті, тереновий провідник ОУН доручив командирові Сірому як бистрого і відважного розвідчика нікому невідомого Михайлика. Взимі цей провідник мав криівку у хаті Михайлика і цей нераз йому робив цінні прислуги.

Михайлик дістав точні вказівки і пішов.

Пригнічений вагою своєї функції, б'ючись з думками, як найкраще до неї взятись, Михайлик сам не знає, як опинився під будинками нквд. В нерішучості він присів на підмурівку дрютяної огорожі напроти і дивився.

Будинок нквд — це була одноповерхова, доволі велика і гарна кам'яниця з городом, навколо обведеним високою дрютяною сіткою. Довкруги, попри сітку були поприв'язувані великі собаки-вовчурі, що злісно крутилися на своїх ланцюгах. Михайликові здавалось, що всі вони дивляться на нього і немов кажуть: „Ех, як би нам тебе дістати“. Крім цих, на подвір'ю перед домом бігало ще три неприв'язані. На брамі в будці стояв надутий стійковий, що позіхав раз-за-разом. У фіртку входили і виходили різні енкаведисти. Гладкі, виголені, „надушені“, кошляві, косоокі і віспуваті у скриплячих блискучих чоботах і „американських“ мундирах та в рідних рубашках і зимових ще „котіках“ з одним піддертим вухом. та всі жорстокі, надуті і злющі, зовсім як собаки. Михайликові аж мороз іде поза шкіру, як подумає, що власне він мусить з ними „зачіпатися“.

Один з енкаведистів прикликав до себе бурого собаку, що бігав по подвір'ю, та пустився до фіртки. Тут, минаючи другого, що входив, пристанув і почав довгу голосну розмову. Собака присів біля нього і ждав. Десь узявся Бровко. Хвилинку обидва собаки неприязно мовчки оглядали себе, та видно було, що їх розбирала злість. Бровко почав люто гарчати та кинувся на собаку-енкаведиста. Прибігли ще два собаки з подвір'я, а всі інші підняли страшний гвалт. Енкаведисти-люди почали собак розганяти. Та все було даремне, собаки клубком вкотились в подір'я, де страшенно рвались і жерлись. Михайлик зірвався був, та прикипів до місця, незлецидований що йому робити. На хвилику гризня перервалася. Але Бровко не хотів уступатись хоч його викидали. Енкаведисти-собаки теж рішили, видно, не йти на „нічию“. Противники зчепилися знову. Ціла гризня перенеслась кудись за кам'яницю, куди Михайликові вже не було видно.

Михайлик сів зажурений. Пропав його Бровко на нквд. Треба б йти туди, та страшно. Михайлик постановив чекати. Хіба ж не дадуть закувати собаку, та й в'язня такого, хіба. їм не треба.

Почекав Михайлик з чверть години, пів та вже й годину, а Бровка як не було, так і нема. Михайликові вже до плачу приходить жаль же кидати приятеля. Та й кортить таки зайти на це нквд. Хто знає, може таки побачив би що і довідався б. Михайликові шепче щось, що це прегарна нагода.

Вкінці Михайлик рішився. Він нишком перехрестився і далі до фіртки.

Тут визвірився на нього стійковий:

— Тобі чого?

— Та пса.

— Каково „пса“?

— Та от, того жовтого, великого, що ваші пса кусали то мій.

— А ти чого свого собаку кусатись учиш? То вже „бандеровская“ наука. Ходи, ходи, тут тебе навчать. Ну, ступай, ступай до майора.

Михайлик завмер. Але таки й втінився трохи, що його впустили.

Майор вхопив його за рукав і потаскав у канцелярію „проверать“. Та „проверка“ не швидко почалася.

Тільки вони ввійшли в кімнату, був телефон. Грубий майор шось довго і незрозуміло для Михайлика викрикував у трубку. Пізніше забрався кудись і Михайлик з годину проскучав сам-самісінький. Він приглядався великій пустій кімнаті зякимись дрібними полицками кругом, кількома столами та дерев'яною бар'єрою на середині, що ділила кімнату на дві половини. Столи, стільчики, якісь скриньки і полицки — все було за бар'єрою, що в ній була мала фіртка, якою входив туди майор. У половині, де залишився Михайлик, була лиш довга лавка, де він сів, і більш нічого. За хвилию у кімнату прилетіла ціла зграя енкаведистів, вони викрикували, махали руками, але на Михайлика зовсім не дивилися. Ішло їм про якийсь вагон цукру.

Через деякий час знову широко відчинилися двері і, сопучи, вкотився майор, а зараз за ним увели, а зглядно штовхнули кулаком у двері двох в'язнів. Михайлик зжахнувся. Він ще ніколи не бачив таких людей. Вони були сірожовті, подібні до Михайликової вуйні, що мертва лежала на лаві, але ще блідші і сіріші. Їх подране вбрання, місцями із закіпілою крив'ю, висіло на них недотрібно широко, ноги мали ніби м'які, бо все на них похитувалися. Не дивилися ні на Михайлика, ні на кого. Видно, що все було їм байдуже.

Майор зверещав:

— До стіни не знаєте, — і ще скоріше, як його слова, сильний ляпас енкаведиста-конвоїра обернув до стіни голову одного, а другий так швидко підскочив і обернувся, що Михайлик аж здивувався. Він ніколи не подумав би, що такий напівмертвий чоловік може так швидко скакати. У пахучу травневу атмосферу, що вливалася крізь вікно, два в'язні принесли гострий гнилий запах льоху і ще чогось, ніби якогось розкладу. Михайлик з жахом подумав, що вони пахнуть трупом.

Майор довго чогось шукав у паперах, а за цей час два в'язні непорушно, як дві воскові кукли, стояли оперті носами

об стіну. У Михайлика мішалась дивні почування. Почування страшного жалю над цими людьми, такого жалю, що аж у носі його крутило від сліз. Йому хотілось кинутись до них і сказати їм, що він з ними, що він такий самий, як вони, так само любить Україну, що хай вони ще витримають, що прийде, напевно прийде спасіння. І рівночасно схоплював його страшний, якийсь тваринний страх, що тяє ним, як у гарячці. От як не в'язні. Його таким зробили б і його так можуть зловити: вони і невинних беруть, а він же винний перед ними. Але й ненависть до них яка. Які ж кати вони, як він ненавидить їх. Здається, кинувся б до тої товстої пики перед ним, дряпав би її нігтями і кусав би. Хай була б так знівечена, як обличчя цих двох. Не так то й боїться він. Ще вони побачуть, як придуть партизани. В Михайлика вступив дух, він пригадав собі, що є такі, які ніквд зовсім не бояться. Сильні, сильніші за ніквд, але які ж гарні вони.

Майор знайшов уже шукані папери і звершав зразу на одного, потім на другого з в'язнів, щоб підписали. Згодом гукнув на конвоїра:

— Тепер заведи їх на Голешівку в єврейський підвал.

— Єсть, товарищ майор. Дозвольте тільки пригадати вам, що в єврейському не спрятано ще по тих там з тамтого тижня, ви знаєте. А з мієвкої справи всі наразі сидять тут, у підвалі.

— Нічево, дружок. Завтра всіх з міста в єврейський підвал „перекатаєм“. Тут придуть нові з облави в О. і В., що завтра почеться.

Михайлик аж підскочив на столику. Він схилив голову, щоб ніхто не завважив його сяючого обличчя. Він прямо не вірив своїм вухам — якраз цього й потребував він. В нього в душі аж співало від радостя. Тільки, щоб пустили звідсіля.

Майорові принесли обід. Михайлик з обридженням глядів, як майор руками рвав курку і як товщ плив по його бороді та скапував у тарілку. Вуса теж були мокрі. Стакан горілки впровадив його в блаженний пообідній настрій. Він почав з Михайликом розмову:

— Но, мальчик, расскажи, как было з етим собакою.

Михайлик почав тремтячим голосом оповідати. Та майор зовсім не слухав. Він розвернувся з побаранілими очима в кіслі і очі в нього щораз примикалися.

Раптом він гукнув:

— Но выносите уже. Вот і дело придумал.

Михайлик спішно кинувся до дверей, та тут оглянувся:

— А Бровка?

— Какой Бровка?

— Та ж собака.

— Скажі, що майор Грубін сказав вустіть тебе і собаку. дійсно випустили обидвох.

Михайлик як на крилах полетів із міста.

Коли вийшов за рогачку і тисячами зелених очей глянули на нього далекі поля, коли дихнула йому з обличчя не прикрита бруком земля, засміявся у вічі жайворонки, — Михайлик дихнув легко і глибоко. Він майже біг, легкий і звинний, голосно перекривлюючи жайворонків. Бровко плентався за ним, нещасний, з повирivanoю шерстю, обкушеним вухом та підбитим оком, похнюплений і мелянхолійний, зовсім несвідомий заслуг, які він поклав мимоволі.

На другий день нічтю, користуючись відходом численних енкаведівських військ на облаву в С. і В. (обидва села, розуміється, повідомлено про небезпеку) та відомостями, принесеними Михайликом, відділ УПА командира Сірого провів наскок на райцентр.

На великі просьби взяли зі собою Михайлика. Як зачарований сидів Михайлик на цьому самому примурку біля будинка нквд і дивився, як ясне полум'я било з решток будинка в небо. При світлі пожежі видно було, як на великому домі побіч повстанці-пропагандисти малювали, вмочуючи у відро з фарбою грубі квачі, величезні лозунги: „Смерть Сталіну“, „Воля народам...“. Михайлик бачив, як під руками чорних у темряві ночі і ясних у світлі пожежі постатей, мов величаве вогняне пророцтво, родились великі полум'яні літери. Михайликові мороз ішов поза шкіру. Йому здавалось, що це по-виходили якісь духи і пишуть катам — загинеш, замученому народові — переможеш.

Звідкілясь наближалася стрілянина. З-за вугла вискочили, тримаючи в руках зброю, схилені постаті. Вони мало що не збили з ніг Михайлика. Одна загубила енкаведівську шапку, що покотилася до ніг хлопчини. За ними погнались інші, вони стріляли. Там далі зчепились. Стріляли, кричали, шамотались, розбіглись і зникли. Михайлика падали цікавістю Голешівка. Він побіг туди. Подорозі зачепив ногою у м'яке і тепле ще тіло. Він здригнувся. Та зараз станули йому в очах вчорашні в'язні. Михайлик вирішив, що вбитий — це енкаведист.

На Голешівці здалеку чути стрілянину. Коли Михайлик підійшов ближче, все втихло. Михайлик бачив лиш людей, що виринали і виринали з-під руїн жидівської божниці, ніби встаючи з мертвих. Він уже чув, що під божницею є просторі льохи.

Михайлик дивився широковідкритими очима. Він бачив, як старі, зовсім дорослі люди плакали і хлипали, вони обіймали один одного і стрільців із відділу, що стояли кругом зніжковілі і зворушені. Михайлика теж вхопив якийсь вусатий паниско і так цілував, мало не задушив. Михайлик тільки витира

ється тепер від цих поцілунків і від гострої щітини, що добре подряпала його. Всі тут щось оповідають і сміються. Якась гарна молода пані вхопила шапку молодого стрільчика і з слізми цілує Тризуб: „Це наш святий знак“. Михайлик дивиться захоплений; він теж зробив так, як вона. Які прегарні і добрі наші стрільці. Він не покине їх ніколи, ніколи. „Щоб лише не викинули мене і не відіслали додому“. — журиться Михайлик.

Дві зелені і біла ракети кличуть усіх до відходу. Михайлик разом із групою стрільців із Голешівки попрямував у гайок за містом і далі в ліс. Всі оповідали про перемогу і бій. З наших ніхто не вбитий, найгірше було біля штабу нквд. Назар убив капітана і сержанта. Дуб одною серією — З енкаведистів. Когут — лейтенанта, має його зброю і торбу з документами. Випущено 170 в'язнів на Голешівці, 90 — у місті та ще якихось із міліції. Лозунги вийшли гарно, спалено магазин амуниції — гомонить звідусіль. Також про Михайлика оповідають, він нині герой дня.

На другий день ранком, несподівано швидко і добре, справившись із своїм завданням, Михайлик повинен би вертатись додому.

Та на дорозі відступу повстанців у дуже зручному місці для квартирування знаходяться військові большевицькі бараки, ніби дроворубів. Туди не пускають нікого з населення. Іде про те, щоб довідатися, скільки менш-більш большевиків та чи це дійсно дроворуби, чи, може, „червонопагонники“, чи ча; у всіх цих трьох випадках відділові треба інакше повестись. По надумі командирова виглядає, що це завдання якраз було б добре для Михайлика. І тому Михайлик, замість іти додому, дістає три кози, які мають втікати йому і за якими він може прибігти аж під самі бараки, роздивитись там і, що буде можливо, розвідати. І з цього завдання Михайлик вив'язується дуже добре: дроворуби, щоправда, зловили його біля бараків, та це вийшло йому на здоров'я. Хлопець побачив, що бараків є чотири, а в кожному місця на 20-30, Дроворуби без зброї, тільки деякі озброєні, які „на інших кричать“. З таких реляцій ясно виходить, що це каральний табір для колишніх червоноармійців, яких задля їх окремої „ненадійності“ зокрема пильно ізолюють від населення. Значить, у лісі можна квартирувати, а в бараки треба підсинати листівок.

Подібних завдань для Михайлика знайшлось більше. Спочатку ще пригадували йому, це Михайлика зовсім не тішило, що за день чи два він має вертатись додому. Але згодом відділ в'дійшов далі, і вже, на радість Михайликові, про дому не було мови.

Для Михайлика знайшовся невеликий мундир із трофеїв із райцентру, який відповідно скоротили і звузили йому. А неза-

бром ще — мале італійське емпі, що непотрібно покутувало на станиці. Білі штанята пішли до цінних реквізитів для вжитку під час розвідки. Михайлик бігав у своїй рубашці і енкаведівських галіфе, з емпі на рамені та невідлучним Бровком. Бровко теж набрав „партизанської оглади“. Він приучувався неголосно брехати і не крутитись непотрібно „по терені“, натомість у разі найменшого підозрілого спостереження бігти до свого малого власника і мовчки повідомляти його. Всього цього навчили Бровка Михайлик і ще інші партизани, що вчили теж усього самого Михайлика. Обидва — Михайлик і Бровко мали партизанські здібності. Вони пильно вчилися і нічим у світі не журились. Цим способом дуже скоро зовсім „присохли“ до відділу, так, що нікому не приходило на думку їх позбуватись.

Нераз вечорами приходив Михайлик із розвідки до табору змучений-змучений. Всі витали його весело. Він ішов до командира. Командир був високий і худий і завжди довго бентежливо дивився на хлопчину. Михайлик його трохи боявся. Командир нераз довго затримував Михайлика і всяке його випитував і жартував. Однак Михайликові не було це надто приємне. Він чувся не свій і не завжди знав, що на такі жарти відказати. Часто бачив, що його відповіді зовсім невдалі. Єдиним бажанням його під час таких розмов було — найскоріше утикти. Щоправда, командир виглядав Михайликові гарний, сильний і добрий, як Бог, але власне, якби так малого Михайлика поставили ж перед великим добрим Богом, то він передусім дуже боявся б. Що іншого був дядько Андрій, ройовий його. Дядько Андрій був грубий і говорив басом, рідко що Михайлика питався, а завжди сунув йому яблуко чи калача. Щоправда, дядько Андрій дуже хмурився, як Михайлик вже надто доказував, але Михайлик його ніраз не боявся. Коли ж Михайлик приходив такий змучений-змучений, дядько Андрій зразу стелив йому недалеко ватри коца і неодмінно казав: „Іджі скоро лягай“. Михайлик запопадливо „втинав“ зупу і лягав.

Над ним тихо світилися зорі і дерева високою копулою лучили високі корони. Від-часу-до-часу звідкись нісся тихий подих; дерева по черзі порушувались і тихенько зітхали, як чнісь груди. Михайлик думав, що стеля у хаті низька і душить, а тут високо, як у церкві, і святково. Табір неголосно гудів. Мішались слова і сміхи. Нераз співали тихенько — по-партизанськи. Тоді в грудях Михайлика збиралось щось добре-величне. Ватра тріскотіла і кидала іскри — маленькі племенистоокі зорі землі. У розпаленій грані мигтіли якісь образи. Все близько було червоне і тепле, все далі було чорне, таємне, часом злегка посріблене. Ось дядько Андрій при ватрі як нафарбований. Михайлик чув, що є десь такі люди червоні,

індіяни якісь. А потім дядько пішов поміж дерева і вже став чорний, грубий такий, як лісний ведмідь. Михайлик тісніше притулюється до Бровка, що лежить біля нього. Він обіймає його за шию і міцно по-дитинному засипляє.

Часто друзі-партизани брали Михайлика зі собою на розвідку вночі. Вони вже переконались, що він пригодиться їм. Маленьке звинне його тільки вміло влазити у найменшу щілину, невидно всунутись у саме вороже приміщення, тихенько повзти, швиденько, звинно бігти, видряпатись на найвище дерево, дах, горище.

Розвідчики йшли з відтягнуеною зброєю, відповідно взаємно обезпечуючись, кожної хвилини готові до бою і пригоди. Михайлик теж був озброєний і мусів поводитись як правдивий партизан. Це були найщасливіші для нього хвилини; він бачив, що він ні в чому не уступає друзям — він правдивий український партизан.

Два, три чи чотири їх тихо гусакком посувались лісними стежинками чи обережно продирались кущами. Тихесенько виходили на край лісу, а там у поле. Вони підлазили під освітлені села, містечка, заводи, як підлазять лише увечері зійшло на лави звіря. У далі світла моргали, манили, кликали, як давно забута і враз ожила вічна батьківщина. Як звіря в клітці не навчиш забути лісу, так людей цих, загнаних у нетри, раптом нестерпно манив, поривав цей зов мерехтливих світел. У грудях здіймалась відвічна гостра туга — до людей. Партизани зупинялись і дивились. За мерехтливими світельцями кожний бачив хату, жінку, маму — життя, прегарне людське життя. Так жити б, працювати б, любити б. Та обов'язок, та любов інша, велика тримає кріпко залізну руку на твоім плечу. Вивіши ніччю тебе з лісу, вона дозволяє лише досхочу дивитися на ці мерехтливі світельця і пестити їх душею. Щоправда, Михайлик зі своїми 13-ма роками дещо інакше оцінює мерехтливі світельця. Він тішиться ними як гарними цяцьками, але найліпше любить підсунутись близько під енкаведівський чи військовий табір і там дивитися і слухати. Михайлик бачить величезні „катюші“, кулемети, маси авт. людей. Чує крики, пісні, слухає як грає радіо, дрібоче „гармошка“, придивляється до збірки, вечері — сам зовсім невидний. Затуплені ніччю Михайлик і його друзі лежать спокійно, безпечно спочивають під самим хижакським носом зарозумілого енкаведиста. Грубі „катюші“, величезні слонячі танки, опанцирені машини нічого не можуть зробити малому Михайликові і цим кільком партизанам. Всі ці потвори сліпі. Михайлик дивиться в темряву і не бачить навіть свого найближчого друга — він учиться любити ніч, цю велику партизанську матір.

Зоряної ночі Михайлик разом із друзями зо стежі долучу-

ються до бойової групи, що йде на засідку. Партизани йдуть руськом ровами обабіч гостиння. На овиді щораз займається то сонце, то дві, то три червоні великі зірки, що ростуть, ростуть і врешті викочуються на гостинець близькозорими витріщатими рефлекторами авт. Партизани спокійно спостерігають їх і коли вони вже зовсім близько, спокійно залягають у придорожнє жито. Жито ще низеньке і Михайликові здається, що йому видно хребет. Та він бачить як байдуже, злегка піднявши голову, а тільки сплосившись, лежить його сусід і він заспокоюється. Авта з натугою вдивляються своїми слідувчими очима в дорогу під ними, ніби бояться, що запорють в цю своїми короткими носами, але партизан не бачать. Михайлик думає, що так, як з автами і ними, є з усіма большевиками і повстанцями. Большевики, хоч як їх багато і близько вони не можуть нічого вдіяти, бо повстанці, Організація невидні. Михайлик роздумує і дивується, яка велика сила — конспірація. Михайлик ще думав ба, але вони вже йдуть далі. І зрештою сьогодні Михайлика палить інша думка, про засідку. Він аж горить з нетерпеливості і цікавості, а навіть... щось трошки... ніби боїться...

Повстанці прийшли на місце. Одні залягли під містком, а другі — недалеко в рідких кущах. Михайлик теж лежить на животі, та втриматись йому у цій поставі важко. Як це буде? І коли це буде врешті? Вже багато авт перепустили вони, пропустили якийсь большевицький відділ і дядька якогось, що запізнений, у страху перед пригодою, спішно протарахкотів порожнім возом. Повстанці знають, кого їм треба. Вони ждуть на автоколонну, що має вертатись із великої облави на півдні району, з автоколоною буде штаб... Ось на овиді впливає, як наизнані на довгий шнурок світляні коралі, довга автоколона. У Михайлика стукнуло серце: це п.вно ці. Крізь ряди пробіг шепіт: „Увага!“ — „Чекати знеску!“

Колона зближається звільна, на неминуче. Для кого доля невблаганною буде — для большевиків чи, може, для партизанів? Продудніло перше велике крите авто. Тихенько. Дуднить друге, третє, десяте, п'ятнадцяте, сімнадцяте... ніби кінець. Михайлика огортає розчарування. Чому не було знеску? Невже нічого, взагалі нічого не буде? З-заду суне ще пара світел. Знов шепіт: „Увага!“ Дорогою колишеться перше авто блискуче, низеньке. Михайликові приходить на думку, що воно такє, як блонція. За ним тихенько підлазить друге. Один дзвінкий постріл з пістолі, і рівночасно кулемети й автомати. Авто обкрутилось і, нагло зацімівши, зарило носом в землю. Почувся крик, бухнуло полум'я. В це авто вдарило наступне. Третє звільна, посугнувшись на заді, пристає. Михайлик бачить грубаса з блискучою лисою головою, що пере-

валює ногу крізь низьку бар'єру, щоб вискочити. Михайлик, не думаючи пускає серію. Він бачить, як лиса голова стукнулася об поруччя і звільна разом з тілом покотилась додолу. Михайлик закаменів: він убив людину. Михайлик не знав, що таке — убити людину.

Його сіпнув хтось за рукав:

— Швидко! Відступімо. Большевики завертаються.

Михайлик підбіг. На краю ліса, де була збірка, Михайлик притулившись до грубої сосни бачить, як з авт, що завернулися, висипались, як мурашки, большевики. Вони „галайкали“, вистрілювали, пускали ракети, метушилися. Багато групок і груп розбіглося на всі боки. На дорозі догоряли два авта.

Партизани швидко поділись у ліс. У темряві Михайлик розводив руками невидне галуззя, що лізло в очі, дряпало, чігалось за шапку, комір, рукави. Щоб не загубитись, він мусів пильно слідкувати за плечима свого попередника, що ввесь час пропадали йому. Та все це ні на мент не відкривало його думки від проблеми: він нині вперше вбив людину. „Він“ так упав носом... Це був енкаведист, та все таки дивно і ніяково. „Я б дуже хотів що знати про нього“, — думав Михайлик.

За кілька днів під табір відділу прийшли дівчата з обідом й оговідали про парадний похорон у райцентрі 14-ти офіцерів штабу нквд — жертв партизанської засідки. Михайлик прилип до дівчат очима.

Всіх 14 убитих офіцерів-енкаведистів везли кожного на авті в червоній відкритій труні. Всамраз крив ві труни — для кривавих. Грала музика і з міста гнали всіх людей. За кожним несли на червоній подушці медалі. Всі вони були добрі бандити — сам провідник від усіх тих облав; кажуть, був і помічник його. А той-во, один цілком лисий, то на облаві 5 дівчат закатував — він, кажуть, бив їх дротом і пік залізом, тіло на них шматував. Щораз ставали і говорили мітинги, а всьо про „бандьорів“. Люди так тішилися. Хто кого стрічав, кожний питався: „Чули ви? Наші хлопці знов 14 — самих найгірших собак убили! Не дармують наші хлопці. Дай їм, Боже...“

Михайликові камінь скотився з грудей. Він відітхнув:

— Ей, чорти, чорти вони — енкаведисти. Бити, бити їх треба.. Геть знищити!

II

У трудах, невгодах і пригодах відгуляли партизани літо.

В очі заглядала слизька, холодна осінь, з ночами понурими, довгими, предовгими. Всі ці предовгі ночі мусять Михайлик перемаршувати. Відділ якраз знаходиться в довгому рейді.

Іде, бувало, Михайлик за обмоклим нав'юченим конем, тримається за хвіст, щоб не загубитись, і терпеливо тягне свої бідні малі ноги з глибокого неситого болотина, що, відкриваючись за кожним кроком, немов проглотили їх хоче, а коли це не вдається, лиш цмокає і пляскає жадібно і дсмачно, закривляючи свою широкую губу. Навбільш дошкулують Михайликові його величезні чоботище. За кожним кроком вони виявляють охоту залишатись спочивати в болоті або, що гірше, загубитись, осирочуючи Михайликові ноги.

На відпочинку Михайлик жартує, що чоботи в нього є дезертири; розстріляти б їх треба. Але в дорозі не до сміху йому.

Доволікшись так раз над ринком одної сльозливой темної ночі на якусь лісову поляну, відділ дістав наказ заквартирувати. До краю виснажені стрільці падали кожний, де стояв, у поспіху завиваючись в палатку, простеляючи якого там коє.

За хвилину увесь табір став дивним побойовищем.

Плаксивий світанок оглядав тіла повикручвані, порозкидвані в неладі в диких обіймах, непорушні і так дуже мерлецькі, що ранок, надійшовши, зовсім помилився і став мити їх густими ревними сльозами. Ці сльози дотикались маленькими холодними долоньками очей, рук, облич, мов пробували — „невже справді, невже справді — вмерлі?“ — а далі, наскликавшись з усіх усюдів, забралась за руки і побігли швидкими струмками за рукави, за обшивки, під сорочки, справджуючи і заглядаючи. Та приспані тіла ні раз не журились швидкими струмочками. Брат смерті — сон — мав тут свої права.

Та були в цьому заклятому сонному царстві й істоти насторожено чуйні. В кожному сонному царстві є свої вартові. Це насамперед були стійкові, що в своїх зкаптурених пукатих палатках бовваніли у мряці дивними опудалами, і Бровко, з нерстю, що стікала водою в головах Михайлика, який скулівся і зовсім заліз під паху грубого дялька Андрія. Бровко сумно моргає своїми темними бровами і зчаста порскає від набридженого дощу. Все ж таки він вперто почувается до свого обов'язку вартового.

Сійки змінилися.

За годину прилетіли заспані зорці сповістити, що наближається більша сила большевиків. Перехід з найглибшого сну до бойової готовності у правдивого партизана завжди триває секунди. Грубий пояс, що давить, автомат, якого дотик чуєш доти, доки не зникне в тобі остання іскорка свідомості і в пієсні, насторожений інстинкт лісової звірини — будять тебе при найменшому небезпечному шелесті. Тож і наші стрільці — вмить готові. Поміж рядами ходить командир. Його рівний, здецидований, гострий, хоч і притишений голос входить у груди, заглядає в кожний куттик душі, він все знає, все перед-

бачує, немов уже зразу перемогу дає. Не може бути програної, може бути безнадії, коли твій командир говорить і дає накази; тоб завжди лавровий вінок — і по перемозі, і по смерті.

Михайлик лежав біля дядька Андрія, й обидва вони з однаково насупленими бровами наслухували щораз ближчого трієкоту. Михайлик вже навіть раз бачив, як між рідкими деревами пройшли сірі, мигшаві фігурки. Михайлик досі, поза засідкою на капітана ще не був у великому, справжньому бою, Михайлик знав, що призначенням партизана є битись, і що великий, страшний, справжній бій прийде колись. Він ждав цього моменту всією душею, ждав і боявся. Боявся за себе — яким він буде тоді під дощом куль, чи дасть собі раду в тому всьому і... боявся, ну, і взагалі трошки боявся. Він же тільки малий Михайлик.

Тепер, і рещті мало це статись. І хоч Михайлик дуже насуплюється там побіч дядька Андрія, то всетаки його серденько тривожно тріпочеться, а обличчям пробіжить час-від-часу, не знати чому, багрова хвиля.

Михайлик тямить лиш першу сальву. Біля них було тихенько. Всесь відділ заляг, заперши віддих, а большевики з голосним трієкотом підходили все ближче і ближче. Їх підпускали на найближчу віддаль. Михайлик вже зовсім докладно бачив двоє, що йшли напроти в сірих рубашках і з пригтовленими автоматами. Один був білобровий і мав дуже сині очі, а другий, чорний, як циганчук. Михайлик дрижав увесь; йому вже навіть здавалось, що щось трапилось, що хтось забувся і большевики прийдуть до самих них... Раптом грякнула повстанська сальва. Михайлик бачив, як большевики розскачилися і позникали, заскакуючи за дерева і залагаючи. Лиш „циганчук“ махнув руками, як ворона крилами, і впав не на живіт, а на хребет.

Михайликові ляцало у вухах від пострілів і криків: „Слава“ — „Ура“. Михайлик окликав „Слава“ так, що лиш цей оклик було чути. Йому хотілось дуже чути це слово — воно саме, мов перемога. Михайлик око-в-око стоїть з білобровим. Білобровий — енкаведист, кат, розбишак, і Михайлик з усіх сил кричить це все йому. Хтось гукає: „Гранати!“ і Михайлик кидає свою і гукає до інших: „Гранатами, гранатами їх, чортів...“ Як косить високий Іванко — кулеметчик! Ідуть большевики, Іванко чекає, а там як варне — покотом лягають вони один по одному, як лягають по черзі хвилі жита під вітром. Іванкові кров тече з грудей. Що Іванкові? Він похилився, ліг на свого кулемета — большевики регочуть, большевики біжать — ближче, ближче. Михайлик скаче, він нетерпеливим рухом відсуває Іванка і кладе руку на замок кулемета. Він сам кулеметчик...

Бити, бити їх треба!

Опустіло поле.

По шаленій партизанській гульні — непотрібними валяються іграшки — воскові кукли, покинена, понівечена зброя — земля рясна, стоптана, не знаєш, де болото, а де кров.

Бойовище наше.

Підвечір відділ-переможець вступає в село. Стрійні трійки з піснею вливаються в сільську вулицю. Що їм бій, що їм негода? Вулиця вмить оживає. Скриплять двері, тріщать тини, обліплюються, мсв мухами, людьми ворота. Накликування, метушня.

— Войско, наше войско йде!

— Ходіть, ходіть, наші хлопці!

Десь на кухні нетерпеливо кипить борщ і, врешті, не діджавшись господині, з пересердя вилітає і грізним сикотом розлівається.

Десь верещить покинена в колиці дитина із незасохлим ще на губці молоком і, не діджавшись матері, кладе в уста власну ногу.

Великоока Краса, дбайливо поена своїм господарем, піднесла мокру, стікаючу водою морду і дивиться з бездушним здивуванням, як непотрібно покотилось по мураві покинене відро.

Коні стали у кераті, і гуси втекли на став, а ворота тріщать, а пісня ллється — „Повстанці, повстанці йдуть!“

Статочні газди покивають головами і струнчаться, згадуючи давні часи, „стару війну“; важать у своїх головах важку героїчну сучасність.

Господині давно поприкладали до очей запаски і хлипочуть, якби якраз хтось жорстоко скривдив їх, а літвора не втримається — танцює з захоплення, аж вривається з нетерпеливості.

— Повстанці, наші хлопці, чудові, невидані, непоборні, герої йдуть!

Ллється, ллється їх пісня і кличе у бій — пориває у змаг — і тебе там треба, сивоволосій, і тебе, дівчино, і тебе, газдо, і тебе, газдине, діти, і вас — усіх, усіх, ми всі — Україна. У бій, у бій — на повстання.

— Боже, це ж діти наші йдуть!

— Ох, виростили ми їх, виростили — бач, які!

— Та й соколи, вони соколи, ади, еден і еден!

— Ов, а крок тримають! Дивіть, інс: жовне войско так не йде злегоньке.

— А що зброя, то вже зброя; кождий то емпі, то „фінка“. Ади, і пістолі при боці!

— Побили гет, кажуть, „мазарів“. Так дерли, аж еден там під лісом портки згубив.

— А, вст, можете вже завтра в ліс за дровами їхати, а зі стоїсь кривдов таки до командира йдіт; він вже розсудить.

— Сй, діти, Сідвенькі, без хіти, без їдла, без хвилюваньки! Та й хто ж про них, бідних, там дбає, хто їх кровцю пообтирає... Мордуються наші діти, мордуються...

— „Ти, якби так взели, пішовбис?“ — „Ей, дурний ти, дурний, на що їм таких, як ми? Рости, кажуть!“

— Анцихристи оці „босяки“ — таких забивати... Сй, понесе ж отой Сталін гріх на той світ, в крові людській він піде!

Вже понеслось по селі, що відділ у селі черепочине і вечеряв би що. Між хлєпців приходять газди і газдині і групами відводять їх по домах.

Одна груба тітка відійшла до групи дядька Андрія. Есва побачила Михайлика і на його вид лиш сплеснула ругами:

— Йой, та ще й таке мале з вами! Та що ж воно, Сідвеньке, тут робить?! Йой, матівко моя! — Тут вона жалісно схлинула і з поспідом понесла стю запаску до добре вже нині почервонілих счей.

Михайлик побагрянів і презирливо скривився:

— Не плачте, вуйно, не плачте. Не буду я з бабами на печі квасолою терєбити, як війна йде.

Господиня занімала: „Бач, яке розумне вдалося!“ — а дядько Андрій гордо подивився на свого любимця, і тільки довгі вуса з відволєнення подригували йому.

Михайлик і дядько Андрій пішли в хату господині.

Цей вечір не був найприємніший в житті Михайлика. До хати назбігалось повно тіток, і всі жаліли його, пхали, як дитині, різні бублики і ласощі, а долі кинулись над ним плакати. Михайлик мало під землю не запавсь із сорому і був би сто разів утік від них, якби не вояцька гордість, що не дозволяла на такий відступ. Але, хоч Михайлик і залишився, його вояцька гордість була нині дуже нарушена. До того ж ще й голос відмовляв йому послуху. На пребелику ссюю злість він зосім захрип і, замість говорити, лиш півав, мєв молодий півник, і це знову безкомєчно погіршувало його ситуацію.

Врешті тітки забрались, і господиня поклала Михайлика на цих пару годин, що ще залишились, спати у „правдиве“, чисте, м'яке ліжко. Але Михайликові було душно і зле; він якось западався у подушки, нависла стеля немов душила його, а до того кожної хвилі могла влетіти знов яка тітка (нині в селі партизани, і ніхто не спить). Михайликові пригадалась тиша і високє зоряне склепіння — там, у лісі. Михайлик почув, що він уже вправдєвий партизан.

Вже по півночі вівзвали Михайлика до командира.

Михайлик виструнчився перед ним усім своїм худеньким тількицем, але зголєснїавсь не міг. З його грудей вийшло лиш якєсь

весамавите тонке піяння. Михайлик почервонів, як грань, а командир подивився і прикусив губи, щоб не сміятись. Насиду він знову прибрав серйозну міну:

— Михайлику, я чув, що ти нині гарно списався. Ти бивсь, як справжній партизан. Та ти, Михайлику, ще не великий. Я вже давно бачу, на які непосильні труди ти наражуєшся при нас. Не для твоїх 13 років наші марші, небезпеки, бої. Улітку було легше, і завжди знаходилося для тебе якесь пожиточне завдання. Але я бачив, скільки зусиль коштує тебе ця осінь... От, хоч би ці чоботища, що ти їх хотів розстрілювати. — Він усміхнувся. — Так замучуватись, Михайлику, понал вік не можна. Ти ще придасишся Україні. Ми вступаємо в сувору підбольшевецьку зиму — хто зніє, що жде нас? Я хочу, Михайлику на зиму залишити тебе в селі, от хочби і в цьому сьгодні, додому тевер і так не діб'єшся. На весну пригріє сонце, заспівають жайворонки, і ти, не бійся, як схочеш, знову прийдеш до нас.

У Михайлика стиснулося серце. Він згадав нинішній бій, повне гриєд літо, стежі, дядька Андрія і всі ті великі партизанські завдання, про які нераз говорив їм хочби командир. Михайлик згадав теж плаксиву тітку і згадав душну хату — ні, він не може жити сам, без них, без нічого. Михайлик чує, як в очах йому крутяться сльози. Він благально, забуваючи про них, дивиться на командира:

— Друже командир! Я не піду. Я не можу. Я буду битись разом з вами, так як ви казали, за Україну...

— Хлопче, це ж неможливе, подумай!

— Я вже думав; я багато разів уже думав — ви ж усі йдете. Я тут буду хворий, мені шкодить хата — взявши до уваги свою ж хрипку, бистро згадав він ще один можливий аргумент.

Командир був до глибини зворушений поставою Михайлика, а на останній його „аргумент“ таки не втримався і голосно розсміявся:

— Не, як тобі шкодить хата, то залишайся. Але вважай, як будеш потім плакати, то таки від мене самого, мсею рукою, у мойому шатрі набереш у шкіру, щоб знав!

Вщасливлений Михайлик всміхнувся від вуха-до-вуха:

— Ні, ні, друже командир, я не буду плакати. Не „наберу“, ні.

Він на крилах полетів до дядька Андрія і всіх „них“, щоб збиратись далі в похід.

Коли за дві-три години Михайлик і повстанці повиходили з хат, побачили, як замерзлу нагло землю припорошував перший сніг.

Як світало, на свіді виразно замаюріла Карпати — мета їхнього маршу. Вони стояли далекі, чужі, таємні, з закутаними мряками, зовсім уже білими головами. На вид цих понурих незнаних велетнів Михайликові пробіг поза спиною легкий

Чи дасть їм раду? А до цього цей командир, — тільки такого сорому бракувало б.

III

Не жартували зимою з Михайликом Карпати.

Студені вихри в верхах вогняними кліщами виривали душу, стрімкі схили вибирали з грудей серце, дрібненькі влізливі сніги пажерливо добирались до живого тіла, важкі колоди злосливо-байдуже розкладались попід ноги гострі каменюки чигали на малі ноги, жерли м'яку шкіру з Михайликових дрібних пальців, підступні лебри западалися під ним і нерозв'язливо вкривали з головою; довгі позашивані смужечки по Михайликових штанах ясно говорять про часту дорогу його тіла, та темне, зціловане вітром його обличчя горо відповіло їм, що не в хаті ховається Михайлик.

Ще спершу, коли відділ довший час квартирував на одному місці — не було так зле. Відділ мав свої колиби, тримав зв'язки, вискакував групами на бойові скії, читав, учився. З села підходили люди, харчі, плентались корови і товсті барани.

Бувало, ранком, збудившись під своїм і дялковим коцом, завжди грубіше чи тонше припорошеним снігом, що завжди вмів кудись вкрутитись, Михайлик вставав і, рубаючи червоними пальцями замерзлу в відрі воду, думав, що все таки не є так зле, що він витримає зовсім, як і старші і, як вони, бореться. Колись, „як Михайлик був ще малий“ і бачив боротьбу, революціонерів, він боявся, що, заки виросте і пристане до них, війна скінчиться, настане Україна і все буде без нього. Михайлик дуже боявся, щоб так не сталось, він боявся, щоб не минув і його бій за Україну. Тепер, над розпалюваним вогнем і над закуреним горшком кави, Михайлик лиш тріумфально посміхається і вже знає, що без нього не обійдеться.

У січні, десь біля Йордану вже, ворогові вдалось зібрати докладніші відомості про повстанські відділи в цих околицях Карпатів. Він кинув туди силу-силенну військ, гарнізонів, пенетраційних груп. Всі відділи мусили бути постійно в русі, постійно маневрувати, оминати більших битв з переважаючими силами ворога і лиш зрідка тут і там їх надшарпувати, щоб цим способом збереглись під час „нажиму“, по можливості вирватись з терену найживіших ворожих операцій і діждатись весни, а з нею і догідніших для партизанки умов боротьби.

І Михайликів відділ безперервно тепер маршував, день і ніч був у повній бойовій готовності, голодував, мерз, терпів злидні.

Михайлик нерозв'язливо топився в заспах, не чув від холоду ні

ніг, ні рук, лиш з найбільшим зусиллям здоганяючи довгі ноги дядька Андрія і своїх друзів-партизан. Раз він, зовсім обезсилений, забувши вже навіть про сором, приїхав у табір на дядькових плечах.

Але й тепер, як вечорами горіла штудерно уложена з найгрубших полін величезна партизанська ватра, як повстанці будували із снігу дивні будівлі-схронища, Михайлик думав, що злидні і труднощі ще ні разу не мали над ним перемоги, що він все таки витримає і дждеться, дждеться весни.

Вже два тижні становище відділу скрайньо важке. За ним гоняться вздесятеро більші большевицькі частини, довкруги в селах квартирують сильні енкаведівські гарнізони, всі лісні стежки, стежинки і потоки безперервно пенетрують невеликі, але густі оперативні групи. У глибокому снігу відділ скрізь залишає свій слід і тому відв'язатись йому від гонителів майже неможливо.

Вчора остаточно донесла розвідка, що широкий ворожий перстень кругом відділу замкнувся і, в найкращому разі, за кілька днів, мимо найзручніших маневрів, ворог зможе накинути відділові безнадійний бій.

Увечері відділ дістає наказ розчленуватись і роями пробувати продертись поза ворожий перстень, до назначеного місця збірки.

Сумно прощалися стрільці. Та вони бадьоро струнчаться перед с'єм командиром і добре знають, що цей і той, і другий, і десятий, і рій увесь — цей чи цей не дійдуть, може, до ікзеної цілі, та відділ, відділ там буде, хто дихатиме — там буде.

Цим разом командир відступає разом з роєм дядька Андрія, де й Михайлик. Спочатку присутність командира бентежила малого Михайлика. Йому завжди здається, що командир дивиться на нього і що він повинен все робити інакше і краще, а він цього не потрапить. Далі, йому лячно; ану ж командир схоче йти дуже швидко, Михайлик із страхом дивиться на його довгі здорові ноги, або дасть їм усім якесь таке завдання... В такому разі Михайлик буде мусіти загубитись або проп сти. Ну, і взагалі лячно і бентежливо йти з командиром.

По двох днях маршу командир висилає дядька Андрія з роєм до їхніх старих колиб, де є заковані харчі, які треба принести.

При недспаленій ватрі залишаються тільки командир, Михайлик і стрілець, що стоїть на стійці. Сонце вже заходить; скрізь тихо-тихенько. Командир оповідає, як він малюм, куди меншим за Михайлика, хлопцем лазив по вербах виїрати ворожачі гнізда. Командир оповідає і сміється, Михайлик слухає і сміється; Михайлик дуже сподобав собі командирове опові-

данья. І сам командир видається йому іншим якимсь, ближчим і таксавим. Михайлик аж дивується, як він міг дотепер так його боятись.

Командирове оповідання якраз дійшло до того, як малий хлопець, командир ніби, приїс ворону в школу, і як у них була недобра учителька, і як ця ворона... як понісся різкий голос стійкового: „Стій! Хто йде!“ — і рівночасно постріли. І стійковий замавав руками, і далі постріли падали, як дощ, і дрібненько сичали в мокрому снігу. Михайлик теж упав, він думав, що він убитий, та командир сіпнув його, і вони обидва бігли стежинкою перед собою. Кулі дзижчали, бились і встрявали в кору дерев, як сліпі неглі — не бачили їх, падали завжди надто ззаду і надто попереду. Командир обертався і теж стріляв. Михайлик ледве-ледве міг його здоганяти. Пізніше вони скрутили з убитої стежинки і бігли по замерзлій хрупкій сніговій шкаралупі, щохвилі западаючись. Пстріли втихли і нікого не було видно. Михайлик і командир оперлись об дерева. Командир чомусь не відкладав руки від боку. Минуло 10-15 хвилин. Михайлик нашурісе вуха. Він почув хрупіт снігу. Командир теж уже почув. Вони рушають далі. Чомусь Михайлик усе попереду, а командир залишається. Знову станули. Командир давиться у небо, вечір близько. Знову хрупіт. Командир зразу підбігає а потім іде зовсім поволі. Вони доходять знову до втоптаной стежинки, що лучить їхнє давнє таборівше з потічком, де вони брали воду. Стежка круто спускається вниз. Там внизу в потоці вже зовсім темно.

— Ви, друже командир, ранені! — з ляком зауважує Михайлик.

— Нічого! У воду, Михайлику, направо... загубимо слід. Тільки вважай, по воді йди!

Михайлик скаче із стежинки у воду й оглядається. Командир, якийсь несвій, стоїть на березі. Михайлик вернувся.

— Я піду ззаду, друже командир Я вам поміг би трохи...

Не оглядаючись позал себе бредуть вони водою потічка, падаючи, плутаючись у гнилих повалених колодах, каменюках, різних зеліських. Вони цілком мокрі, обдерті, до крови з обдраними руками і обличчями. Падають, калічаться, та ні на мент не забувають, що дйткнутись ногою чи стопою до снігової поверхні, лишити найменший слід — значить умерти. І вони не залишають жодного сліду.

Песуваються щораз вільніше. Сил нема нічого. Там угорі світяться вже зорі, ніч. Михайлик щораз частіше мусить подавати руку командирові. Він аж падає, але тягне, тягне за собою командира. Відбитись треба якнайдалі — це знають обидва.

Командир щораз слабший. Михайлик мусить взяти від нього його „фінку“. Він завішує собі її на шії, щоб руки мати

вільними. Тяжка, незвична „фінка“ безустану тягне Михайлика то вліво, то вправо, зовсім порушує його рівновагу. Він падає ще частіше. Командир сідає, він п'є воду. Він трохи спічне. Він не може встати. Михайлик помагає йому, і сам сідає, сил нема.

— Михайлику, тобі важко. Ти ж не можеш тягнути мене. Іди потоком до річки. Я... тут почекаю.

— Ні, друже командир, я можу, можу; я вже спочив. Ходім, ходім ще хоч трохи, — ревно просить Михайлик.

Командир не може не йти. Він волочеться ще і ще. Спечені його уста стиха щораз відкриваються й щораз жадібно протягаються до Михайликової „фельдфляші“. Вони волочуться далі, далі калічаться і спотикаються об велике каміння і колоди. Для Михайлика кожний камінчик під ногою чи рукою стає гострий, ніби з колючого скла, і ранить не шкіру, а душу. Хіба. Командир обтулює бік і вже вихав туди під блюзку рушник і всі хусточки. Зорі моргають рівно, байдуже. До ранку, до світу, до життя — так далеко.

Змилосердилась над ними довга дорога. Вона дає їм зразу звільна, нерішуче, а потім щедрією рукою тишний зимовий ранок. Утікачі вже не йдуть потоком. Вони вийшли на хребет. Тут дме шалений вихор і вмить зєвіває їх сліди. Це для них добре.

Нижче, в долині, Михайлик бачить старезну обніжену ялицю. Її густе, обліплене снігом віття спадає вниз, аж до землі, твєрчачи кругом неї широкий щільний намет. Михайлик розгортає віття і бачить суху, покриту жовтими шпильками землю. Тут буде добре... Михайлик оглядається за командиром. Командир залишився знов позаду. Михайлик бачить, що командир об щось спотикається і паде. Михайлик обтрушує сніг з галузок і, думаючи про спочинок, розстелює коц. перевішений через його плече. Командир має ще палатку. Михайлик знову оглядається і бачить, що його командир, його добрий великий колишній Бог, а тепер ще й колега, що пускав у школі ворони, повзе, залишаючи вузький кривавий слід. У Михайлика серце забрав хтось у долоню — він не дасть, не дасть йому загинути. Він поволоче його. Хіба загинуть обидва. Чи ж не може, він, Михайлик, загинути за нього? Він лиш малий, нікому непотрібний хлопець, а тут такий мудрий, добрий і гарний командир. Відділ, Україна жде його. Його потребують тисячі і мільйони таких, як він, Михайликів, і старших уже, що їх треба вести в бій. Ні, він не дасть загинути командирові. Михайлик підбагає до нього і тягне, тягне за руку:

— Друже командир, під ялицю, там добре, там спочинем... Я розпалю вогонь. Я перев'язку вам зроблю, друже командир!

Командир дивиться на Михайлика зворушеними вогкими очима:

— Ти правдивий партизан, Михайлику...

Михайлик захоплений признанням. Він добуває з кишені обмоклі сірники і таку ж запальничку. Е, палити і так не можна, конспірація, він забув; властиво він не сірників шукав, а бандаж. Витягаючи з обмоклої позамерзаної кишені обмоклий бандаж, Михайлик раптом чує, що він змерз. Від цього проклятого потоку вбрання місцями попромакало, і в чоботях хлюпоче аж надто немило. Руки дрижать з холоду і виснаження. Як він візьметься до цієї рани?

Командир допомагає. Вони обидва в'яжуть, як уміють, і падають смертельно стомлені.

Михайлика швидко збудив холод. Сонце стояло вже високо на небі. Командир лежав з закритими очима і щось півголосом говорив. Михайликові зробилось дуже страшно. Може, командир зараз умре? Він дивився у близькі і дорогі йому риси і думав, що це не можливе. Він, Михайлик, не дасть. Він, не піде в село, він не стане перед людьми, перед відділом, перед дядьком Андрієм, він не хоче жити без нього. Михайлик відчув, що цей блідий, нерухомий чоловік, із суворими рисами, від яких віяв колісь для Михайлика такий ляк, стався йому рідним і таким якимсь важливим, стався братом чи батьком, другом, що його треба вирвати від смерті, стався для нього Україною, яку треба рятувати за всяку ціну.

Михайлик ворухнув руками під коцом. Ці руки дуже боліли. Вони зробились мов два великі падаючі прямики. Ними взагалі не можна було рухати. Вони набрякли і шкіра на них зробилась червона і тоненька, ніби хотіла лопнути. Та враз дались знати і ноги. Михайликові здавалось, що ніг у нього так повно, що вони зовсім не зміщуються в його великі чоботища і намагаються їх розсадити. Ось одна навіть розпоролася халяву і вилізла звідсіля, як з діжки перекисле тісто. Михайлик огорнувся жах, що тепер буде. Він же не заїде такими ногами нікуди. Він хворий. Невже це вже все — смерть, неуже дійсно тепер, як вони втікли з-під кулі і командир живе, і може вилікуватись, вони мали б умирати? Їм треба за всяку ціну вийти звідсіля! Михайлик не знає цієї околиці і не знає, як далеко ще до села. Та командир знає напевно. Рою нема чого шукати, даремно. Але в село якби прийшли, їх пригорнули б. Як найсолодша мрія ввижається Михайликові село. Ні, він, Михайлик не загине і командирові не дасть загинути. Михайлик дивиться у білі командирове обличчя. Вони обидва підуть, може командир трохи встане. Лиш де це село? — мучить Михайлика нетерпелива думка. Він тісніше вкривається коцом і жде, коли командир збудиться, щоб поїти ати. До ночі ще багато часу, а скоріше не підуть. Михайликові знову ввижається село — хата, постіль, страва. Михайлик згадує, що він дуже голод-

ний. У нього у хлібаку є крiмка хліба; шкода, що командир забув.

Михайлик уже хотів добиратися до хлібака, як у кушах щось зашелестіло. Михайлик принишк і поклав руку на „фінку“. „Тільки одно йде“, — думає Михайлик. Він уже хотів стріляти, як зовсім близько розсуваються корчі і між галуззям показується, моргаючи одною бровою, добра морда Бровко. Бровко скавультить, кидається до Михайлика. Михайлик тулить його до себе і дозволяє досхочу лизати себе. От Бровко, а він і забув. Якщо є Бровко то вже вони не загинуть. Бровко понюхав ще командира і, затихши, сів недалеко.

— Так, Бровку маємо велику гризоту, — сумно сказав Михайлик, і було йому від цього трошки легше. Але велику кромку хліба треба було ділити на трое; Бровко теж голодний.

Командир збудився, як сонце вже добре котилось сполудня. Він неприємно оглянувся і хотів сісти, та, застогнавши, лиш піднісся на ліктях.

— Що з нами, Михайлику, де ми, скажи? — стогнав він, здивовано волячи очима.

Михайлик поспішно оповів йому про все, що було.

— Дуже командир, ми можемо врятуватися, лиш треба до села. Ви знаєте, куди треба йти і чи далеко?

— Коло 12 кілометрів, дитино. Це не для нас зтобою. Ти, може, дістанешся — ти мусиш дістатися; я тобі виясню дорогу. Ти молодий, тебе шкода. Я, бачиш, не можу йти... Та ти не журися... Хай хоч один зайде, так краще, ніж обидвом загинати...

Михайлик задеревів. Він хотів щось заперечити, та командир перебив:

— Ти не бійся, так мусить бути, я не можу бути тобі колодою. Що б твоя мама сказала, що я тебе, малого, потягнув із собою в могилу? Я б пішов у заклад, що ти тоді втік від мами.

Михайлик почервонів.

— А бачиш. Я тоді забрав тебе і мушу мамі віддати, що вона сказала б мені?

Михайлик не втерпів:

— Як я вас лишу, друже командир, то що мама — похвалить, може?

Командир усміхнувся:

— Не бійся, я не загину. Може... знайде хто. Або, бачиш, — ти підеш і закличеш людей, і прийдеш по мене...

Михайлик перебив:

— Ні, друже командир! Я не дитина. Я добре знаю, що ви могли б умерти до цього часу. Ні, друже командир! Я не можу; я вас не лишу, я... — він розплакався і дивився вперто, потваринному якось в командирове обличчя.

Командир бачив, що Михайлик не відійде від нього. Йому, старому, твердому воякові, зробилось якось м'яко і шано; він нішком стер щось біля ока. І постановив іти, збираючи останки сил, щоб рятувати цю дитину.

— Підемо вечером, Михайлику, — сказав він врешті.

Михайлик зірвався врадуваний, не чуючи вже навіть нещасних рук. Ніг. Бровка, побачивши радість хлопчика, теж забігав, радісно махаючи хвостом, що загальний настрої, принайменше для Михайлика, ще піднесло.

Михайлик критично подивився на сонце. Ще час. Він накрив щільніше командира і сам краще обулився кучим коцом, притягнув за шию Бровка, притулився, скулився, хвилюк чув ще, як пашать ноги, руки і заснув.

Коли, весь закостенілий, збудився, сонце вже заходило. Михайлик неспокійно дивився на командира. Командир лежав з широко відкритими, якимись дивними очима і півголосом щось незрозуміло шепотів; червоні, як грань, його щоки і вуха аж палали. Михайлик дивився на нього з жахом. Він і сам не міг устати. Він закусував з болю губи, щоб не кричати. Став зразу рачки, потім поволі поклав ліву, праву ногу, два рази сказав собі, що він партизан, що він мусить, що він вояк і має твердий, вояцький обов'язок — і встав. В ногах пекло, кололо шпильками, рвалося в очах темніло та починали літати якісь різноколірові мушкки, аж він був би впав, але вчепивсь за ялицю і таки стояв. Зробив крок, другий, третій — твердий, вояцький, Хай знають, на злість цим проклятим ногам, ще один, ще — і вже було трошки легше.

— Друже командир, — прошепотів Михайлик, легенько торкаючи рукою хворого, — вечір надходить, підемо.

— Куди підемо? Хто піде? — запитав командир і щасливо широко посміхнувся.

Михайлик здригнувся. Він бачив, що командир нічого не розуміє. Він торкнув його сильніше:

— Ми з вами підемо... До села. Вже недалеко. Встаньте, встаньте трошки!

На слово „встаньте“ командир вибалушив очі і здригнувся:

— Болить, Михайлику, не рухай. Я б сказав тобі, як болить, та не вмію. І тече, завжди тече, ти не знаєш нічого, Михайлику... А там мокро, повно крові. Мама твоя нічого не знає... Я трупа понесу на той світ. Я не хочу. Ти сам, Михайлику, іди... іди. Михайлику... До мене прийде річка, я нап'юся і буду здоровий...

Михайлик не може далі слухати:

— Друже командир, не говоріть так. Ви мусите... друже командир! — Михайлик в розпучі сіпає командира за рукави, термосить і тягне.

Командир злегка борониться і недбало відмахується рукою від набриливої мухи; часто, коли Михайлик ненарочно вразить рану, командир сичить і кулиться з болю та знову чогось всміхається.

Михайлик деревів від цього сміху.

— Друзе командир, убийте мене; я не вступлюсь — кричить він врешті і кидається на груди командира з голосним риданням.

За хвилину командир здивовано відкрив очі:

— Що сталось, Михайлику? — прошепотів він якимось інакше.

— Друзе командир, треба йти, вставати конче.

Командир жалісно дивиться:

— Я дійсно не можу, Михайлику.

І він помаленьки, розумно почав вив'язати ситуацію. Та ефект був такий, що вони таки пішли. Не можна властиво сказати, що вони „пішли“. Вони волоклись, майже повзли. Михайлик ледве стояв на своїх опухлих ногах, і вже самий тягар своєї командирової зброї був для нього непосильною вагою; коцом, палаткою і хлібаком обтяжив він Бровка, та це мало помагало. Годовним тягарем був ранений командир, якому все героїське зусилля голі не могло заступити сил і здоров'я. Він зціпив зуби і волік своє тіло: Але воно мертвою, впертою колодою плутало його рухи і ледве пленталося, щохвилини загрожуючи лягти, щоб розкладатись гнилою зужитою матерією. Воно не хотіло вже жити; це було б завелике зусилля, воно мріяло, щоб спочити, щоб лягти і більше не ворухнутись. Командир уже не мав сили змагатись з життям, кожний крок був така мука, що єдиним його бажанням було лягти, лягти і врешті спочити, вмерти. Більш не чути нічого, не терпіти так страшно. Лиш Михайликові блискучі діточі очі, вп'ялені в нього благуюче, люб'яче, із якимсь твердим, невгнутим наказом, бентежили його. Він не міг нізачо забирати цих очей зі собою. Він ішов, сидів, спотикався, чіпавсь пнів і гадуззя, і ліз, а як уже котивсь у безодню, зовсім безвільний і визволений навіть від цих очей, тоді десь з'являлася мала гаряча невгнута долоня і тягнула його, тягнула — в боротьбу, в життя, в обов'язок.

Але й Михайлика сили кінчались. У глибокій дебрі, що протягла їхню дорогу, Михайлик, піднімаючи командира, що впав був, сам повалився, як довгий на його тіло. Він уже не міг підняти — із змучення, із болю. Його опухлі ноги зробились важкими не під силу йому, і на очі спадав якийсь солодкий сон. Михайлик не знає, як довго він лежав.

Десь близько забрехав собака, десь далеко відіззався другий, третій. Михайлик здригнувся і щасливо посміхнувся. Чи ж би село було так близько? Він зволікся і підняв своїми

плечима командира. „Село, село...“ — шепотів він і торгав командира за блозку. Та командира, видимо, це зовсім не зворушувало. Він був байдужий, непритомний. Михайлик узяв його під руку і поволік. Він повз на руках і ногах, ставав, знов повз і волік, волік велике безвладне тіло, як нераз волоче маленька мурашка величезну, два рази більшу за неї „бальку“ на будівлю своєї хати. Михайлик чіплявся гілляк, каменів, падав і ліз. Чорний туман, що оповивав усе довкола, поволі бруднів, сірів і вже починав мінятись у білий день. У селі пияли півні. За закрутом дороги забовваніли хати.

У тітки Доці щось злегка шкрябнуло в вікно. Вже світало і тітка вже не спала, вона стояла посеред хати і півголосом „мовила“ молитву, густо хрестячись і злегка покляняючись.

— „Може „маскалі“ йдуть з засідки та підходять „християнина“?“ — мигнуло їй у голові.

— А хто там?! — гукнула вона здалеку, не підходячи до вікна.

— Та свої... пустить, пустить, вуйно!

— „Якийсь бахур штуки собі заходить“, — подумала тітка і не спішачись, пустилась до вікна.

— А ти чий будеш?... — зачала вона і не скінчила. — Свят, а то що? — сплеснула вона.

— Ми з відділу, вуйно, я скажу вам, — обпершись об стіну, насилу півголосом шепоче Михайлик. Командира він поклав на сніг на долину.

Тітка навстіж відкрила двері. Їй повід ноги шмигнув Бровко і хазяїновито розсівся посередині кімнати, недвозначно вважаючи, що їхній мандрівці — кінець. Тітка потягнула Михайлика в хату:

— Сховайся тут, бо хто побачить. А ви що за одні будете?

— Та з відділу, з гір, вуйно. Ми знаєм вашого станичного Хмару, — Михайлик лиш з трудом говорить. Йому крутиться голова, він впав би тут зразу... „Тітка не вірить нам ще“, — думає він.

— Ми бились в С., не чули ви? Там є станичний Крук... — кінче Михайлик і чує за повіками знову багато барвистих мушок, ноги гнутьсь, він чує, що паде... Хоче крикнути і вже не знає...

Раз Михайликові було дуже тепло і м'яко, лиш у грудях хрипіло, і ноги і руки дуже боліли, як він збудився. Михайлик не збудився б, але хтось поклав йому на голову холодну добру руку, і це збудило його. Він побачив над собою очі в сльозах.

— То ви, моя мамо? — шепнув він.

— Він притомний, Боже мій! — скрикнула радісно „мама“. аж Михайлик злякався... — Ні, дитинонько, я не твоя мама. Ти в мене; у тітки Доці, але лежи спокійно, як у хаті біля мами

свої, лжи, — додала вона.

Михайлик дивиться понад себе. Він бачить білу стелю. Він сам на подушці і під периною. Йому було б дуже добре, лиш у грудях хрипить і коле, і все тіло дуже болить. Михайлик хоче ще щось подумати. Він розливається кругом. У кутку сидить якась невелике дівча, що влило в нього великі очі. Вони надудось, не озивається, лише недовірливо приглядається. Михайлик пригадав собі сову, яку він раз бачив. Його огортає несхота. Таке дівча! Михайлик ще щось хотів пригадати, та забув.

IV

Вже весна, і Михайлик уже стає з ліжка. Він пройшов важке запалення легенів і мало не втратив відморожених ніг. Також з руками була біда. Та молодість і тітка Доця таки перемогли недугу, і Михайлик, хоч блідий ще, аж прозорий, живе і буде жити.

Тепер він має інший клопіт. Він зовсім загубивсь від відділу і ніяк не може його відпитати — в станиці не знають нічого, і в куші не знають. Михайлик знає тільки, що раненого командира змісця взяли були якісь кур'єри і повезли кудись у санях. Що було далі, чи живе, чи здоровий — не можуть довідатись ні Михайлик, ні тітка Доця.

Тітка Доця дуже до Михайлика добра. Вона припадає біля нього, як біля рідного. „Хай Бог за це винагородить моїй дитині“ — каже вона і зараз довго думає про свого сина, що теж в УПА, лиш дівчина ця її противна Михайликові, вона його, Михайлика, боїться і завжди дивиться з-під ока, по-совиному.

Тітка Доця не раз згадує Михайликову маму, як ця там десь бідна журиться. Михайлик у гарячці часто кликав її. Командир колись казав йому... Одне слово, Михайликові тепер соромно за його втечу від мами, і він хотів би якось з нею „помвритися“.

Раз у неділю тітка пішла до церкви, а в хаті було так чисто і тихенько, крізь вікно потоком лилось весняне сонце. На вікні, лівиво роздожившись на сонці, муркотів кіт. Білий метелик, що розвинувся, думаючи, що вже літо, товкся в тітчинні міртах і виривавсь крізь шибку назовні.

Михайлик витягнув із скрині папір, перо й „атрамент“, розложив це все перед собою і, перекривляючи голову, взявся писати листа:

„Дорогі Мамо! Насамперед доношу Вам, що я цілий і здоров. А по тім зараз хочу Вас просити, жибисьтесі на мене не гнівали, ані не були на мене не добрі за то, щом Вам зробив. Ви, Мамо, не знаєте, як я вже хотів іти на тую посаду,

а Ви були би мене не пустили. Та посада в мене така, як у Попкового Івана, небіжчика була, або у небіжчика стрийкового Василя. Дуже мені сі на ній сподобало, а найбільше тому, шом знав, що щось роблю, так як самі найліпші робітники. Нераз ми було тяжко, Мамуньцю. Якби Ви були, бувбим плакав, а так, та де! Тепер бувим страх хорій, а найгірше, шом позбувсі свого директора. Загубивім його і не знаю, чи знайду, а такий добрий був, як тато рідний. Не знаю, що я буду на світі без нього робити. Тепер я нанявім-сі ту в єдної господині. Якім був хорій, то вона коло мене ходила так, як Ви, Мамуньцю.

Напишіть ми ще, Мамуню, чи онтії, ті непрошені гості, що до нас поніїздили, не напастують Вас за мене, та й хто з наших хлопців жиє ще, а хто несподіванов смертев помер, як от: вуйків Мирон або Стефко з лугів.

Більше не маю що такого писати, іно прошу Вас, вже ми то забудьте, шом Вам наробив, і чекайте, аж приїду до Вас з директором і всіми нашими вурядниками, а якбим не прийшов, то не плачте, бо ще не такі невірталісі.

З тими словами будьте здорові та благословіть мене.

— Ваш син.

На третю неділю-прилетіли ластівки і прийшов до Михайла за лист:

„Мій сину солодкий! Дуже скривавив материнське серце. Такус ми гризоту зробив був! Та най Ти Бог того не пам'єтає, так як і я не пам'єтаю. Я, яким вчула тогди, що в селі був той Твій директор — заразім подумала, що Ти полетів за ними, алем сі ніц не могла довідати. Ой, синопьку мій, чи не з ним мое серце — та Ти ще такий маленький був і еден-одинокий. Не знаю, як Ти там тими ноженьками за ними підбігєш, та як тими ручками свій тяжкий каламар носиш. Цілий той Твій лист я скупала в слезах, а вже найбільше то місце, де про хоробу якусь говориш. Яка то хороба, дитинько? І чи лишитосі ще що з Тебе по ній? А тій тітці своїй, що ті везє, то вже скажи, що їй і подякувати не вмію; най їй Пан-Біг та її діточках винагородить. А за того Твого директора, якб: прийшов, то ми зараз напиши. Най знаю, де за Тобов своїми думками, своїми молитвами літати. Шануйсі, мій сину, шануй своє здоров'є і шануйсі між ними. Най слова злого про тебе не чую. А ту хвилинопьку, як Ти прийдеш, чекаю і очі свої ідивляю.

У нас нічого такого нового. Хлопці жиють, іно Фель Долішний, бідненький, сам сі на той світ виправив, як вже го дуже онті чорти з пекла приперли, а з ним разом хлопець Онуферків. Іван з-за дороги то такі збитки гостям виправ-

ляє, що сі не можуть обігнати. Нам всьо забрали — і коні, і корову, і ялівку — та Ти нічим не журисі, щоб лиш Ти жив і був здоровий, мій сину.

Поздоровлеют ті тітка Олена, вуйна Палагна, стрик Максим і Иван, а я ті здоровлю і благословлю своїми материнськими руками, най Бог ті має в опіці.

— Твоя мама.

Зложив Михайлик прочитаний і вдруге і втретє мамин лист на колінах і дивиться на ластівок, що шмигають попід стріху. Добре було б йому й легко; вже не тільки ходити, а й бігати може, і руки вже беруться за всяку роботу в тіткя. Мама йому такого листа написала; він сховає собі його до свого хлібака. Все забула, все простила, добра яка. Та все це не тішить Михайлика.

Що йому із здоров'я, із весни, з доброї тітки і з усього. Тамтого року він ще менший був і з партизанами ходив. А цього року невже він так залишиться, не допитається до них усіх?

Сумна для Михайлика весна, і ластівок не хочеться, і здоровим бути не хочеться, і дивитися на онто тітчине дівчище він уже не годен. Не любить Михайлик бабів.

Як смерклося, Михайлик пішов внести води. Ще біля криниці бачив він, немов у хату шмигнула якась постать. Входячи у сіни, Михайлик остовпів: у хаті щось зовсім ніби голос... дядька Андрія — На станиці казали, що у вас хлопець... за відділом питава...

Михайлик не слухає далі.

Він, як буря, ринув у двері, аж вони тріснули і захиталися в одвірках, та кинувся до дядька.

— Дядьку, дядьку! — міг він лише вимовити.

Дядько Андрій пригорнув його, мов сина, і лиш вуса його дрижали із вдоволення.

*
** **

20-го квітня була чудова, рання цього року, весна. У лісі зеленіла вже ліщина і певилазило повно цікавих дрібних квіток, а всякі пташки так тішились, аж голосів їм не ставало для цієї радости.

По сухому тамтогорічному листю, збляклому і перегнилому, тут і там уже переможеному свіжою молодогою зеленню, шелестів, ідучи, блідий ще, але вже зарожевілий перший весняним рум'янцем молодий хлопець із італійським емпі на плечу. За ним біг великий жовтий собака.

— Стій, хто йде? — стримує його раптом стійковий, що стояв скритий за деревом.

— Журавель із вирію! — гукнув хлопчина.

— Іди, жубр з лісу! — відповів стійковий. — Іди!

Стійковий і хлопець глянули на себе. Стійковий був молодий, може 17-річний хлопчисько, великий, незугарний і веснянкуватий.

Він глянув згори на Михайлика:

— А ти що будеш робити в таборі? — спитав він з виразним легковаженням малої Михайликової фігурки.

— Те, що й ти! — відповів Михайлик і пішов, більше не оглядаючись.

Як добре свої груди включити в дружній шнурок грудей!

Михайлик стоїть у стрілецькому ряді на великій лісній поляні, де зібрався повстанський курінь на курінне свято весни. Посередині на мачті повіває синьо-жовтий прапор, під ним уложені з чатиння величавий Тризуб, кругом нього вінком зброя новобранців, що будуть нині складати присягу.

Командир Сірий, давній Михайликів командир, проводить присягу. Михайлик ще не присягає; він ще замолодий. Та він і так партизан, тілом і душею, і він чує це так само добре, як здається, чують це і всі ці, так само випрямлені, зліва і справа від нього його друзі.

Командир читає наказ. Ідуть імена й імена.

— ... за мужню поведінку в найважчих умовах, за хоробрість в бойових акціях і врятування життя свого командира — нагородити Бронзовим Хрестом Бойової Заслуги курінного розвідника Михайлика.

Михайликові кров ударила до голови. Він виструнчився, як найбільш напнята струна. Хвильку командир і Михайлик дивились один одному в вічі. У Михайлика в очах блищали сльози, у командира теж світилась тепла, вогка іскорка.

У рядах вліво і вправо струнчились груди друзів. Прапор у синьому небі маяв і розвивався на вітрі...

Михайлик глянув ще на великого веснянкуватого хлопчиська. Його груди струнчились, як у всіх, і, як у всіх, блищали очі; він, як і всі — друг і товариш.

*

*** * * ***

*

Важніші похибки

стор.:	рядок:	надруковано:	має бути:
5	13 зг.	С.	О.
6	13 зд.	э	є
7	21 зд.	поставили Ж	поставили
10	19 зг.	упав-носом	упав носом
15	17 зд.	свою ж	свою
16	13 зг.	горо	гордо
18	23 зг.	підбігає	підбігає
21	23 зг.	зтобою	з тобою
22	9 зд.	невмію	не вмію
24	7 зд.	Млхайлик	Михайлик
27	6 зд.	перший	першим